

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 15, 2013 (Bahar)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Editör Yardımcısı	Ali Adem Yörük
Sekreterlik	Furkan Şahan
Baskı	
Baskı Tarihi	Haziran 2019

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

SİNEMA TV □ SİNEMA 2 □ SİNEMA 1001 □ SİNEMA 1002 □

SİNEMA AKSIYON □ SİNEMA AKSIYON 2 □ SİNEMA AİLE □ SİNEMA AİLE 2 □

SİNEMA KOMEDI □ SİNEMA KOMEDI 2 □ SİNEMA YERLİ □ SİNEMA YERLİ 2 □

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 15 • 2013 (Bahar)

İçindekiler

- Vergi Hukukuna İlişkin İşlemlerde Mahkemenin Rolü
–Trabzon 1816 Numaralı (M.1560-1561) Tarihli Şer’iye Sicili Örneği– 5
Salih Korkmaz
- Klâsik Dönem Osmanlı Hukukunda Alenî Yargılanma Hakkı (Aleniyet İlkesi) 23
Müge Vatansever Öztürk
- Belgeler/Notlar*
- Almanya’da Fikr-i Hukuk ve Mekteb-i Tarihî 37
Mehmed Edib
Haz. Ali Adem Yörük
- İsam Kütüphânesi Arşiv Servisi İtalyan Konsolosluğu
Mahkemesi Takrir Defterleri 6
Tarih: H.1317-1325/M.1899-1907
Ticaret ve Hukuk Mahkemeleri Takrir Defteri Temmuz 317 41
M. Macit Kenanoğlu-Figen Kenanoğlu

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI HUKUKUNDA ALENÎ YARGILANMA HAKKI (ALENİYET İLKESİ)

RIGHT TO PUBLIC TRIAL IN OTTOMAN LAW IN CLASSICAL PERIOD
(PRINCIPLE OF PUBLICITY)

Müge Vatansever Öztürk*

ÖZ

Klasik Dönem Osmanlı Hukuku'nda açık yargılama (alenyet) ilkesinin geçerli olduğu bilinmektedir. Adil yargılamanın temel ilkelerinden birisi olan alenyet ilkesine göre yargılama, özellikle duruşmalar halka açık olarak gerçekleştirilir. Başka bir deyişle, halk, duruşma salonuna girme, duruşmayı izleme ve dinleme imkânına sahiptir. Osmanlı mahkemelerinde duruşmaların açık olduğu, sicil-i mahfuz denilen zabıt defterlerinde her kaydın altında şühüdül-hâl denilen kişilerin isimlerinin yazılı olmasından anlaşıl- maktadır. Osmanlı yargılamalarında alenyet ilkesi, şühüdül-hâl adı verilen şahitlerle de garanti altına alınmıştır. Halka açık olarak gerçekleşmeyen bir duruşma şaibelidir; bu yüzden, alenyet ilkesi sanık için bir teminat oluşturmaktadır. Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde yargılamanın halka açık olması ilke haline gelmiş, yargılamada tam bir eşitlik ve tarafsızlık esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alenyet ilkesi, Osmanlı Hukuku, şühüdül-hâl, yargılama, mahkeme, adil yargılanma hakkı.

ABSTRACT

It is known that the principle of open trial (publicity) is valid in the classical period Ottoman court. According to the principle of publicity, which is one of the basic principles of a fair trial, the proceedings, in particular the hearings, are held open to the public. In other words, the public has the opportunity to enter the courtroom, monitor and listen to the hearing. Openness of the hearings in the Ottoman courts is understood from the names of the people called "şühüdül-hâl" are written under each record in the zabıt books

* Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

called the “sicil-i mahfuz”. In the Ottoman trials, the principle of publicity is guaranteed by witnesses called şühudü'l-hâl. A hearing not publicly made is suspicious; therefore, the principle of publicity is a guarantee for the defendant. It has become a principle that trial in the Ottoman Empire in classical period have been open to the public, the judiciary was based on complete equality and impartiality.

Key Words: Principle of publicity, The Ottoman Law, şühudü'l-hâl, trial, court, the right to fair trial.

*

Giriş

T.C. Anayasası'nın 36'ıncı maddesinde “herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir” ifadesiyle adil yargılanma hakkı ve 141'inci maddesinde “mahkemelerde duruşmalar herkese açıktır” denilmek suretiyle aleniyet ilkesi düzenlenmiştir¹.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 10'uncu maddesinde açıkça adil yargılanma hakkından ve aleniyet ilkesinden bahsedilmektedir: “Herkes, hakları ve yükümlülükleri ile hakkındaki bir suç isnadının karara bağlanmasında bağımsız ve tarafsız bir yargı yeri tarafından adil ve alenî olarak tam bir eşitlikle yargılanma hakkına sahiptir”². Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu ve 1976 tarihinde yürürlüğe giren Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 14'üncü maddesinde de, adil yargılanma hakkı bakımından tarafsız ve bağımsız mahkeme önünde alenî olarak yargılanma ilkesine, masumiyet karinesine ve sanığın savunması bakımından sahip olması gereken asgarî güvencelere dair ayrıntılı düzenlemeler yer almıştır³.

Adil yargılanma hakkı diğer metinlerin yanında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de en kapsamlı haliyle düzenlenmiştir. Sözleşmenin 6'ıncı maddesi tarafından kişilere tanınan temel ve evrensel bir insan hakkı olan adil yargılanma hakkı, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, makul bir sürede,

¹ T.C. Anayasası, https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf, (E.T. 04.03.2019).

² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi>, (E.T. 15.10.2018).

³ Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, <https://burakgemalmaz.files.wordpress.com/2015/05/a-5-1966-dec-16-mshs.pdf>, (E.T. 15.10.2018).

hakkaniyete uygun olarak, alenî bir biçimde yargılanma hakkını garanti altına almaktadır. Sözleşmenin 6'ncı maddesinin 1'inci fıkrasında aleniyet ilkesi, herkesin kanunla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından kamuya açık olarak davasının görülmesini isteme hakkına sahip olduğunun ve kararın alenî olarak verileceğinin belirtilmesi suretiyle düzenlenmiş ve koruma altına alınmıştır.

Adil yargılama ilkesini oluşturan ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6'ncı maddesinde sayılan birçok hak ve ilke olmasına rağmen çalışmamızda aleniyet ilkesinin Klasik Dönem Osmanlı yargılama hukukundaki varlığının incelenmesi uygun görülmüştür. Bunun sebebi, alenî yargılanma hakkının Osmanlı Hukuku'nda geniş ve tereddütsüz bir şekilde uygulanan yargılanma hakkı olması ve aleniyet ilkesinin tarafsızlık, eşitlik, adalet ilkeleriyle de yakından ilişkili olması ve bu ilkeleri de koruyan bir konumda olması; dolayısıyla aleniyet ilkesinin adil bir yargılamadaki önemidir.

Çalışmamızda alenî yargılanma hakkı, Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde kadı mahkemelerinde reayaya yapılan yargılamalar kapsamında ele alınmıştır. Araştırmamızda öncelikle aleniyet ilkesiyle ilgili olarak İslam Hukuku ve Osmanlı Hukuku'ndaki teori ve uygulamalarla ilgili genel bilgiler verilmiş, aleniyet ilkesi ve kamu vicdanı arasındaki ilişkiye değinilmiş; sonrasında ise, aleniyet ilkesinin sağlanmasında yeri olan iki önemli husus; şühüdül-hâl kurumu ve yargılama mahalli konuları alenî yargılanma hakkı bağlamında incelenmiştir.

I. Genel Olarak

Osmanlı yargılamasında açık yargılama (aleniyet) ilkesi geçerliydi. Arapça'daki "aln" kökünden türeyen aleniyet kelimesi, belirlemek, açığa vurmak anlamlarına gelmekte; saklı ve gizliliğin zıddı olmaktadır⁴. Adil yargılamanın temel ilkelerinden birisi olan aleniyet (açıklık) ilkesine göre yargılama, özellikle duruşmalar halka açık olarak gerçekleştirilir. Başka bir deyişle, halk, duruşma salonuna girme, duruşmayı izleme ve dinleme imkânına sahiptir⁵.

⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, [Hazırlayanlar Raşit Gündoğan, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal], 5. Baskı, İstanbul, İdeal Yayıncılık, 2017, s. 736.

⁵ Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s. 31; Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler", *Osmanlı*, Ankara, Yeni Türkiye

II. İslam Hukuku'nda Aleniyet İlkesi

Duruşmaların alenîliği, İslam hukuk tarihinde de yerleşik bir uygulama olmuştur. Hz. Peygamber'in ve Dört Halife'nin mescitte yargılama yaptıkları bilinirdi. İsteyen herkes de “meclis-i kaza” denilen bu mahkemede hazır bulunabilirdi⁶. Aleniyet ilkesine göre, hâkim yargılamayı alenî olarak yapar ve dinlemek için duruşmaya gelenleri engelleyemez. Bu ilkenin uygulamasında gerekli titizlik gösterilmiştir. Örneğin, Mısır valisi olan Amr İbnü'l-As, Halife Hz. Ömer'in oğlu olan ve içki içip sarhoş olduğunu itiraf eden Abdurrahman'ı, evinin avlusunda, gizli bir duruşmayla muhakeme edip cezalandırmıştı. Bunu öğrenen Hz. Ömer, Amr İbnü'l-As'a, oğlunu halkın huzurunda alenî olarak yargılayıp cezalandırmadığı için çok kızmış ve oğlunu Mısır'dan getirerek yeniden cezalandırmıştır⁷.

III. Osmanlı Hukuku'nda Aleniyet ve Kamu Vicdânı

Osmanlı Hukuku'nda yargılama alenî olarak yapılırdı. Mahkemede dinleyicilerin bulunması temel kuraldı. Osmanlı mahkemelerinde duruşmaların açık olduğu, sicil-i mahfuz denilen zabıt defterlerinde her kaydın altında mahkemede bulunarak o davayı dinleyen ve şühudü'l-hâl adı verilen kişilerin isimlerinin yazılı olmasından anlaşılmaktadır. Halka açık olarak gerçekleşmeyen bir duruşma şaibelidir; bu yüzden, aleniyet ilkesi sanık için bir teminat oluşturmaktadır⁸.

Duruşmanın alenî olarak yapılması ilgililerin bundan haberdar olmasını sağlamaktadır. Adil yargılamanın sağlanmasında büyük öneme sahip olan aleniyet, olabilecek hukuk dışı uygulamaları caydırıcı bir unsurdur. Aleniyet ilkesi,

---

Yayımları, 1999, Cilt: 6, s. 474; Nasi Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, Adana, Karahan Kitabevi, 2014, s. 177, 178; Halil Cin ve Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi Kamu Hukuku*, 3. Baskı, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995, Cilt: 1, s. 407.

⁶ Akman, s. 31; Akman, *İlkeler*, s. 474.

⁷ İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Menakibü Ömer, s. 240-243 (Aktaran Aslan, s. 179); Mahmut Şen, “İslam Hukuk Geleneği Perspektifinden Yargı Etik İlkeleri”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı:6, 2015, s. 525, 526.

⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Bülent Nuri Esen Armağanı*, Ankara, 1977, s. 247, 248; İbrahim Orkun Atalay, “Osmanlı Ceza Yargılaması Usûlü Hukuku Üzerine Bir Deneme”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı: 3-4, 2007, s. 269; Şamil Dağcı, “İslam Muhakeme Hukuku İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *İslam Perspektifinden Hukuk/Yargı-Ahlak İlişkisi Sempozyumu, Bildiri Metni Fotokopisi*, Adana, Mayıs 2016, s. 574.

tarafının hak ve hürriyetlerinin ihlâl edilmesini önleyeceği gibi hâkim üzerinde adil hüküm vermeyi engelleyici baskı ve etkileri de ortadan kaldırır. Yargılamanın halka açık olması, insanların adalete olan güvenini artırdığı gibi hâkimlerin daha dikkatli görev yapmalarını ve tarafsız davranmalarını da sağlamaktadır. Hâkimin yargılama meclisine kimseyi almaması, yargılamada usûlsüzlük yapıldığı şüphesine yol açar; bu sebeple insanların hâkime güvenmesi ve adaletin sağlandığına inanması için yargılamanın halka açık bir şekilde yapılması adil yargılama bakımından şarttır⁹.

Aleniyet ilkesiyle kamu vicdanı arasında sıkı bir bağ vardır; çünkü kamu vicdanı, verilen adil hükümlerle rahatlayacağı gibi, yapılan haksızlıklar karşısında da rahatsızlık duyacaktır. Bu yüzden, kişisel haklar ile ilgili davalarda pek bir önemi olmasa da, özellikle kamu haklarını ilgilendiren bir davanın yargılama sürecinin alenî olarak yapılması kamu vicdanındaki adalet beklentisini yakından ilgilendirmektedir. Adalet duygusunu ihlâl eden her davranış, aynı zamanda sosyal dokuya da zarar verebilir. Hâkimin verdiği kararın hukukî gerekçelerini açık bir şekilde belirtmesi de kamu vicdanını rahatlatması ve hukuka saygı duyulmasını sağlaması açısından oldukça önemli görülmektedir¹⁰.

Günümüzden farklı olarak o dönemde muhakemenin bütünüyle, istisnai durumlar hariç olmak üzere, halka açık olması ilke haline gelmiş, yargılamada tam bir eşitlik ve tarafsızlık esas alınmıştır. Bu şeffaflık, kişi hak ve hürriyetlerinin korunması açısından önemli olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ceza davalarının soruşturma safhasında da soruşturmanın açık olması ve orada hâkimin vekil tayin ettiği naip ismi verilen yardımcılarını ile beraber halktan güvenilir kişilerin (şühudü'l-hâl) mutlaka bulunması, ceza muhakemesinin bütün safhalarının genel olarak halka açık olarak yapıldığını göstermektedir. Osmanlı'da ceza davasına konu olan olayla ilgili keşif ve tahkikatlar dahi alenî olarak yapılırdı. Oysa günümüzde ceza muhakemesinde sadece duruşma safhası halka açıktır¹¹. Osmanlı

⁹ Abdullah Demir, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010, s. 19; Akman, s. 31; Dağcı, s. 574.

¹⁰ Aslan, s. 179-181.

¹¹ Akman, s. 31; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986, s. 20; Yener Ünver ve Hakan Hakeri, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 13. Baskı, Ankara, Adalet Yayınevi, 2017, s. 489; Veli Özer Özbek, Koray Doğan, Pınar Bacaksız ve İlker Tepe, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 10. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, Eylül 2017, s. 66; Hakan Karakehya, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 2. Baskı, Ankara, Savaş Yayınevi, 2016, s. 399; Nur Centel ve Hamide Zafer, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 13. Bası, İstanbul, Beta Yayınevi, 2016, s. 95.

Hukuku'nda gizli olarak görülen dava sonucunda verilen hüküm geçerli değildi; ancak kadı genel ahlâk ve kamu güvenliği gibi nedenlerle duruşmanın gizli yapılmasına karar verebilirdi.

İslam hukuk tarihinde geçen şu olay, davanın gizli olarak görülmesine bir örnek olarak verilebilir: Kadı Şüreyh'e bir kadın gelir ve ona "*Ey kadı sana bir dava getirdim*" der. Kadı Şüreyh "*Hasmın nerede?*" diye sorar. Kadın, "*Hasmım sensin*", diye cevap verir. Kadı Şüreyh mahkemeyi boşaltarak ondan davasını anlatmasını ister. Kadın cinsi hayatıyla ilgili bazı konularda başından geçenleri anlatır. Kadının aslında hünsa (çift cinsiyetli) olduğu anlaşılır¹².

Aleniyet ilkesinin istisnası olarak kabul edilen bu durum günümüz hukukunda da geçerlidir; T.C. Anayasası'nın 141'inci maddesinin 1'inci fıkrasında "*Mahkemelerde duruşmalar herkese açıktır. Duruşmaların bir kısmının veya tamamının kapalı yapılmasına ancak genel ahlakın veya kamu güvenliğinin kesin olarak gerekli kıldığı hallerde karar verilebilir*" şeklinde düzenlenmiştir.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, eski hukukumuzda ve günümüz hukukunda aleniyet ilkesiyle ilgili kural, istisna ve uygulamalar birbirine benzer şekilde yer almışlardır. Bu durum, Türk yargılama hukukunda aleniyet ilkesinin geçmişten günümüze var olduğunu ve ilkeye ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Aradaki tek fark günümüz hukukunda bu kuralların yazılı olarak anayasa ve kanunlarda yer almış olmasıdır.

Yargılama ve kararın açıklanması halka açık bir şekilde yapılmakla birlikte hükmün müzakeresi gizli yapılabilirdi. Hâkimin bilirkişi, müşavir gibi kimselerle müzakere etmesi ve görüş alışverişinde bulunması genellikle gizli olmaktadır. Bu müzakerelerin halkın gözü önünde yapılması, mahkemenin saygınlığını zedeleyebileceği gibi hâkimin bilgisizlikle suçlanmasına da yol açabilirdi. Bu sebeple genellikle işin uzmanı olan kişilerle müzakere etmek isteyen hâkim, başka bir odaya geçerek gizli bir şekilde müzakeresini gerçekleştirmişti¹³.

Yargılama gibi, yargılama sonucunda verilen ve özellikle kamu haklarını ilgilendiren kararların infâzı da alenî olarak yapılırdı. Kamu haklarını ilgilendiren bir davanın görülmesi kamuoyunu ilgilendirdiği gibi bu davanın sonunda verilen hükmün alenî olarak uygulanması da kamu vicdanındaki adalet beklentisini yakından ilgilendirmektedir. "*İnananlardan bir topluluk onların cezalandırılmasında*

¹² Akman, *İlkeler*, s. 477.

¹³ Demir, s. 19; Dağcı, s. 574.

*şahitlik etsin...*¹⁴ ayeti de infazın aleni olarak yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Ayette belirtildiği üzere infâzın alenî olarak, bir grup müminin önünde yapılması, infazda aşırı, orantısız uygulamaların önüne geçebilmek adına da önemlidir. Cezanın bir topluluk önünde infazı, aynı zamanda genel önleme (ibret) amacına da hizmet etmekteydi¹⁵.

IV. Şühüdü'l-hâl Kurumunun Aleniyet İlkesinin Sağlanmasındaki Yeri

Aleniyetin sağlanmasında şühüdü'l-hâl kurumunun önemli bir yeri bulunmaktaydı. Osmanlı yargılamalarında aleniyet ilkesi, şühüdü'l-hâl denilen şahitlerle garanti altına alınırdı. Bu kişiler, mahkemeye gelen hukukî ihtilafın şahitleri değil, mahkemede yapılan yargılamanın gözlemcileriydi. Kamuoyunu temsil gücü olan bu topluluğun duruşmalarda hazır bulunması, verilen kararlara saygı duyulmasına da yardımcı olurdu¹⁶.

Şühüdü'l-hâl ile şahitlik kurumları birbirinden farklıdır; bunun sebebi, şahitler tarafların beyanlarının doğru veya yanlış olduğuna yönelik şahitlik yaparken, şühüdü'l-hâl olan kişiler yargılamanın usûlüne uygun ve adaletli bir şekilde yapılması için gözlemci olarak bulunurlardı¹⁷.

Duruşmanın açıklığı ilkesine gösterilen önem sebebiyle, şer'iyeye sicil defterlerindeki hüccet ve ilamların hemen altlarında şühüdü'l-hâl olarak görev yapanların isimleri yazılırdı¹⁸.

¹⁴ Nur, 24/2.

¹⁵ Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 2. Baskı, Konya, Mimoza Yayınları, 2014, s. 478.

¹⁶ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 14. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 2017, s. 84, 85; Aslan, s. 181; Nasi Aslan, *İslâm Yargılama Hukukunda "Şühüdü'l-hâl" Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999, s. 80; Demir, s. 20; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Konya, Sayram Yayınları, 2017, s. 160; Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in the 17. Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, Sayı:42, 1976, s. 142; Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 159; Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesinde 'Şühüdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Biliğ*, Sayı: 44, Kış 2008, s. 31; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü", *Bellekten*, Cilt:65, Sayı: 244, Aralık 2001, s. 976.

¹⁷ Aydın, s. 84; Aslan, *Şühüdü'l-hâl*, s. 143; Akman, *İlkeler*, s. 474; Ekinci, s. 377.

¹⁸ "Şirvanlı Mehmed b. Salih'in Yusuf Nebi'ye küfrettiği ikrarla sabit olup adı geçen sanığa tazir olunup deftere kaydolundu. Safer 923. Şühüdü'l-hâl: Hasan Bey b. Abdi ve Udul b. Yahya ve Musa Hacı Mustafa ve Halil b. Taşoğlu ve gayruhum mine'l-hazırın" (Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, H. 919-927/M. 1513-1521, No: 419 (71a-1), s. 255).

Şühüdü'l-hâl denilen ve genellikle o bölgenin saygın ve güvenilirliği ile tanınan kişilerin arasından seçilen, sayıları beş, altı veya daha fazla olan bu kişiler mahkemenin işleyişine veya karara her hangi bir şekilde müdahale etmemekte; sadece kadıların adil karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olmaktadır. Bazı şer'iyye sicillerinde şühüdü'l-hâl olarak kaydedilen kişilerin sayısı otuzu bulmaktadır. Sicil kayıtlarında kazasker, müftü, müderris, şehir kethüdası, ayân, emekli kadı gibi saygın kişilerin şühüdü'l-hâl olarak tayin edildiği görülmektedir¹⁹. Şühüdü'l-hâl olarak görev yapan kişiler, davanın tarafları ve konusu dikkate alınarak belirlenirdi. Örneğin, yeniçerilerin taraf olduğu bir davada yeniçerilerden ve ulemanın taraf olduğu bir davada ise ulemadan kimseler şühüdü'l-hâl olmaktadır²⁰.

Birtakım mahkeme görevlilerinin isimleri de şühüdü'l-hâl listelerinde geçmekteydi. Davacı ve davalıları mahkemede hazır bulunduran muhızrlar, şikâyetleri tahkik etmekle görevli başkâtipler, tereke taksiminde görevli kassam kâtipleri, sicile kayıt yapan mukayyidler ve mahkemede her sabah Fetih Sûresi'ni okuyan "fetih-han"lar şühüdü'l-hâl heyeti arasında yer alan kişilerdendir²¹.

Şühüdü'l-hâl kurumunun varlığı, mahkemenin bütün ahaliye açık olduğunun ve dileyenin gelip davayı izleyebildiğinin kanıtıdır. Çünkü şühüdü'l-hâl arasında davanın taraflarıyla veya davanın konusuyla ilgisi bulunmayan kişiler de yer almaktaydı. Davanın konusuyla ilgisi olmayan bu kişiler bir şekilde mahkemede işi olan ve bu sebeple orada buldukları sırada şühüdü'l-hâl arasında katılan kimseler olmalıdır. Her zaptın altında yer alan şühüdü'l-hâl listesinin sonunda "ve gayruhum mine'l-hâzirîn" (geriye kalanlar, şehirli reaya) diye bir ibare bulunmaktadır. Bu ibare, şühüdü'l-hâl'in sayısının çokluğuna da işaret etmektedir²².

"Karye-i Reislî'den Kara Mustafa oğlu Gaybî'nin nefesine Eynehan b. Turhan ve Himmet b. Davud kefil oldular ki talep olundukta buluverilmesine iltizam ettiler (kefil kıldılar). Şühüdü'l-hâl: Ali b. Hasan, Ayas Bey Emin-i Üsküdar ve Savıcı? Sofu" Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, H. 919-927/M. 1513-1521, No: 42 (7b-1), s. 118.

¹⁹ Aydın, s. 84, 85; Ortaylı, s. 248, 255; Demir, s. 20; Jennings, s. 142; Cin/Akyılmaz, s. 159, 160; Aslan, Şühüdü'l-hâl, s. 71; Canbakal, s. 156, 166; Taş, s. 25, 32. Hülya Canbakal çalışmasında, özellikle beldenin önde gelen ailelerinin kanunî süreçte şahit, şühüdü'l-hâl ve bilirkişi olarak mahkemede sıkça görüldüklerinden ve zaman zaman da görülen davalarda çıkar ilişkileri söz konusu ise, süreci etkilemeye giriştiklerinden bahsetmektedir, Canbakal, s. 175-180.

²⁰ Aydın, s. 85; Demir, s. 20; Taş, s. 33, 34.

²¹ Abdullah Gündoğdu, "Çorum'un 2 Numaralı Şer'iyye Sicili -Transkripsiyon ve Değerlendirme- (H. 1268-1280 M. 1852-1863)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü, 1989, s. 4, 5; Taş, s. 32.

²² Ekinci, s. 976; Taş, s. 31.

“Ve gayruhum mine’l-hâzırîn” kapsamına, o an mahkemede hazır bulunan ve davayı dinleyen, büyük ihtimalle de o an mahkemede hazır bulunan bir sonraki davanın tarafları girmektedir. Bu bize bir önceki davanın taraflarının isimlerine neden bir sonraki davanın şühüdül-hâl’i arasında rastlamadığımızı da göstermektedir. 1 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili’nin 604 nolu zaptında görülen davanın taraflarından birisi olan Hazı Habib bin Hacı İlyas’ın, aynı gün görülen ve 601 numara ile zaptı tutulan davanın altındaki “şühüdül-hâl” arasında zikredilmiş olması şühüdül-hâl’in kimlerden oluştuğuna ilişkin bir tespit yapılmasına yardımcı olmaktadır²³.

Bütün bu bilgilere rağmen bu insanların hangi kıstaslara göre ve nasıl şühüdül-hâl olarak seçildikleri bugün için tam olarak bilinmemektedir.

Şühüdül-hâl’in “meclis-i şer” denilen mahkemenin, düzenli ve daimi olarak görevlendirilmiş üyeleri olmadığını da burada belirtmek gerekmektedir.

Özellikle bulunulan bölgede sözü dinlenen ve güvenilirliği ile tanınan kişiler arasından seçilen bazı şühüdül-hâller, kadının talebi üzerine, naip başkanlığında kazanın her yerine gidip davaları görüp, çözülmesine de yardım ediyorlardı. Bu kimseler, davalara katılmanın yanı sıra, taraflar arasında, mahkemede ve mahkeme dışında, sulh sağlanmasında da rol oynamaktaydılar²⁴.

Şühüdül-hâl kurumu bazı yönlerden jüri sistemine benzemekteyse de jüri sisteminden de farklı bir kurumdur. Her ikisinde de halkın arasından seçilen bazı kişilerin yargılamaya katılması söz konusudur; ancak jüri olarak seçilen kişiler hâkimin karar vermesinde doğrudan etkili olurken, gözlemci olarak görev yapan şühüdül-hâl dolaylı olarak yargılamayı etkiler. Ayrıca jüri, bir davanın tüm duruşmalarında aynı kişilerden oluşmaktayken, şühüdül-hâl her duruşmada farklı kişilerden oluşabilmekteydi. Bunun sebeplerinden biri, daha önce de belirtildiği üzere, o an mahkemede hazır bulunan bir sonraki davanın tarafları ve şahitlerinin davayı izlemesi ve karara şühüdül-hâl olarak bu kimselerin de isimlerinin yazılması olabilir²⁵. Şühüdül-hâl’in bu dolaylı etkisi ve kararın yine tek kişi olan kadı tarafından verilmesi İslam Hukuku’nda içtihadın ferdi olması anlayışından kaynaklanmaktadır²⁶.

²³ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995, s. 84.

²⁴ Atalay, s. 270; Ahmet Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabuluculuğu”, *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2016, Cilt:2, s. 71-74; Aslan, *Şühüdül-hâl*, s. 80-104.

²⁵ Taş, s. 30, 34.

²⁶ Aydın, s. 84; Demir, s. 20; Akman, s. 31; Ekinci, s. 377; Taş, s. 26, 29.

Şühudü'l-hâl uygulaması, yargı bağımsızlığının ve tarafsızlığının sağlanmasına da yardımcı olmuştur. Genellikle, bir yerin ileri gelenlerinden oluşan böyle bir heyetin varlığı, yargılamaya farklı odaklardan gelebilecek müdahalelere karşı korunma duvarı oluşturmuş ve aynı zamanda hâkimin tarafsızlığını denetleme işlevi de görmüştür.

Kapsamı oldukça geniş olan ve çok daha detaylı inceleme gerektiren şühudü'l-hâl konusu ile ilgili bilgiler şüphesiz bu kadar sınırlı değildir. Ancak çalışmamızda şühudü'l hal kurumuna sadece aleniyet ilkesi bağlamında değinmekle yetinmekteyiz.

V. Yargılama Mahallinin Aleniyet İlkesinin Sağlanmasındaki Yeri

Mahkeme binası ve yeri de aleniyet ilkesi ile ilgili bir konudur. Genel olarak Osmanlı şehirlerinde resmî bir mahkeme binası bulunmamaktaydı. Kolaylıkla herkesin ulaşabileceği ve aleniyetin sağlanabileceği mekânlar olan camiler, özellikle Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında mahkeme yeri olarak da kullanılmıştı. Ancak genellikle Osmanlı'da kadı, kendi evini mahkeme olarak kullanırdı.

19'uncu yüzyılın ortalarına kadar İstanbul kadısının bile belli bir mahkeme binası yoktu; kadının kendi konağı mahkeme olarak kullanılmaktaydı. Örneğin, 1836 yılında İstanbul Kadılığı Mahkemesi Edirnekapı'daydı; ertesi yıl kadı değişince mahkeme binası da halefinin Ayasofya'daki konağı oldu. 1837 yılında kadının görevleri azaltılıp, kadılık kurumu eski önemini yitirmeye başlayınca, İstanbul kadısının makamını ve dolayısıyla mahkemesini Bab-ı Meşîhâtte'ki boş odalara naklettiler. Böylece kadı ilk defa bağımsız ve resmî bir mahkeme dairesinde görevini yerine getirmeye başlamış oldu.

Anadolu kentlerinde de durum İstanbul'dakine benzerdi. Örneğin, 1605 Martında Ankara'ya tayin edilen Kadı Şemseddin Efendi, Mercan Bey'in evini kiralamış ve burası mahkeme olmuştu; yani, 16'ıncı yüzyıl sonlarında Ankara'da da belirli bir mahkeme binası yoktu²⁷.

Aleniyet ilkesi gereği kadının evi, özel mesken niteliğini kaybederek mahkeme binası niteliği kazanırdı. Kadı, evini mahkeme gibi kullanıyorsa evinin kapısı açık olmalı ve halk, burada davayı serbestçe takip edebilmeliydi. Ev, mahkeme olarak kullanılırken dokunulmazlığı ve resmî niteliği olan bir bina hâline gelirdi.

²⁷ Ortaylı, s. 246, 247.

Örneğin, 16'ıncı yüzyılda Manisa'da, halktan bir kısım kimseler bazı muafiyetler karşılığında kendilerinden *bildar bedeli* istenince, aşçı Ahmed'in başkanlığında ayaklanıp kadının mahkeme olarak kullandığı evini basmışlardır. Bu olay üzerine merkezden gönderilen emirde, fiilin haksızlıktan ileri gelip gelmediğinin araştırılmasına gerek görülmeden isyancıların cezalandırılmaları istenmiştir. Bunun üzerine isyancılar şiddetle cezalandırılmışlardır²⁸. Bu örnek, mahkeme binası olarak kullanılan evlerin dokunulmazlığına ve korunmasına verilen önemi göstermektedir.

Osmanlı'da adaletin yerine getirilmesinde mekân farkı gözetilmezdi; kadı, şehrin açık yolu üzerinde de hüküm verebilirdi. Kadı, aynı zamanda müderris ise, medreseyi mahkeme binası olarak kullanabilirdi. Kural, Müslümanların kolayca ulaşabilecekleri, alenî yargılamanın sağlanabileceği bir yerde mahkemenin kurulmasıydı. Sadece yargı işleri için tahsis edilen mahkeme binası, zamanla kurumsallaşma sonucu ortaya çıkan bir yapıdır²⁹.

Sonuç

Aleniyet ilkesi, İslam Hukuku'nun ilk devirlerinden itibaren uygulanan ve ihlâlüne izin verilmeyen yargılama ilkelerinden biri olmuş ve özellikle Klasik Dönem Osmanlı Hukuku'nda da bu anlayış çerçevesinde varlığını korumuştur. Osmanlı mahkemelerinde duruşmaların açık olduğu, sicil-i mahfuz denilen zabıt defterlerinde her kaydın altında şühudü'l-hâl denilen kişilerin isimlerinin yazılı olmasından anlaşılmaktadır.

Adil yargılamanın sağlanmasında büyük öneme sahip olan aleniyet, olabilecek hukuk dışı uygulamaları caydırıcı bir unsurdur. Yargılamanın halka açık olması, insanların adalete olan güvenini artırdığı gibi hâkimlerin daha dikkatli görev yapmalarını ve tarafsız davranmalarını da sağlamaktadır. Kamu haklarını ilgilendiren bir davanın yargılama sürecinin alenî olarak yapılması kamu vicdandaki adalet beklentisini yakından ilgilendirmektedir. Aleniyet ilkesiyle kamu

²⁸ Ortaylı, s. 247.

²⁹ Ortaylı, s. 245-248; Ekinci, s. 375; Fahrettin Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013, s. 33; Fethi Gedikli, "Abdülmeccid Zamanında Yazılmış İslam Muhakeme Hukukuna Dair Kamil'in *Âdâb-ı Kuzât'ı*", II. *Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2016, Cilt: 2, s. 116; Taş, s. 28.

vicdanı arasında sıkı bir bağ vardır; çünkü kamu vicdanı, alenî olarak yapılan bir yargılama sonucu verilen adil hükümlerle rahatlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ceza davalarında soruşturmanın açık olması ve orada hâkimin vekil tayin ettiği naip ismi verilen yardımcıları ile beraber halktan güvenilir kişilerin (şühüdül-hâl) mutlaka bulunması, ceza muhakemesinin genel olarak duruşmadan önceki aşamalarının da, istisnai durumlar hariç olmak üzere, halka açık olarak yapıldığını göstermektedir. Osmanlı'da ceza davasına konu olan olayla ilgili keşif ve tahkikatlar bile alenî olarak yapılırken, günümüzde ceza muhakemesinde sadece duruşma safhası halka açık olmaktadır. Osmanlı Hukuku'nda aleniyet ilkesine aykırı olarak, gizli bir şekilde görülen dava sonucunda verilen hüküm geçerli kabul edilmeyerek aleniyet ilkesi titizlikle korunmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, adil yargılama ilkesi kapsamında tanınan haklardan biri olan alenî yargılanma hakkının Osmanlı Hukuku'nda oldukça önem verilen, geniş ve tereddütsüz bir şekilde uygulanan yargılanma hakkı olduğunu söyleyebiliriz. Alenilik ilkesinin uygulandığının en net göstergesi de mahkeme kararlarının altına davada aleniyetin ve tarafsızlığın güvencesi konumunda olan şühüdül-hâl olarak görev yapan kimselerin isimlerinin yazılmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.
- _____, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler", *Osmanlı*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Cilt:6, s. 470-477, (İlkeler).
- Aslan, Nasi, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, Adana, Karahan Kitabevi, 2014.
- _____, *İslâm Yargılama Hukukunda "Şühüdül-hâl" Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999, (Şühüdül-hâl).
- Atalay, İbrahim Orkun, "Osmanlı Ceza Yargılaması Usûlü Hukuku Üzerine Bir Deneme", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı:3-4, 2007, s. 239-272.
- Atar, Fahrettin, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Avcı, Mustafa, *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 2. Baskı, Konya, Mimoza Yayınları, 2014.
- Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, 14. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 2017.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986.
- Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

- Centel, Nur ve Hamide Zafer, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 13. Bası, İstanbul, Beta Yayınevi, 2016.
- Cin, Halil ve Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi Kamu Hukuku*, Cilt:1, 3. Baskı, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.
- Cin, Halil ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, Konya, Sayram Yayınları, 2017.
- Dağcı, Şamil, “İslam Muhakeme Hukuku İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *İslam Perspektifinden Hukuk/Yargı-Ahlak İlişkisi Sempozyumu, Bildiri Metni Fotokopisi*, Adana, Mayıs 2016, s. 571-578.
- Demir, Abdullah, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2010.
- Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Belleten*, Cilt:65, Sayı:244, Aralık 2001, s. 959-1005.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Gedikli, Fethi, “Abdülmecid Zamanında Yazılmış İslam Muhakeme Hukukuna Dair Kamil’in *Âdâb-ı Kuzât’ı*”, *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2016, Cilt:2, s. 103-139.
- Gündoğdu, Abdullah, “Çorum’un 2 Numaralı Şer’iyye Sicili -Transkripsiyon ve Değerlendirme- (H. 1268-1280 M. 1852-1863)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü, 1989.
- İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521)*, [Hazırlayanlar Bilgin Aydın ve Ekrem Tak, Ed. Coşkun Yılmaz], İstanbul, İsam Yayınları, 2008.
- Jennings, Ronald C., “The Office of Vekil (Wakil) in the 17. Century Ottoman Sharia Courts”, *Studia İslamica*, Sayı:42, 1976, s. 147-169.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, [hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal], 5. Baskı, İstanbul, İdeal Yayıncılık, 2017.
- Karakehya, Hakan, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 2. Baskı, Ankara, Savaş Yayınevi, 2016.
- Kılınç, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Muslihûn: Osmanlı Arabuluculuğu”, *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2016, Cilt:2, s. 15-81.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Bülent Nuri Esen Armağanı*, Ankara, 1977, s. 245-264.
- Özbek, Veli Özer, Koray Doğan, Pınar Bacaksız ve İlker Tepe, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 10. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, Eylül 2017.
- Şen, Mahmut, “İslam Hukuk Geleneği Perspektifinden Yargı Etik İlkeleri”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı:6, 2015, s. 505-534.
- Taş, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesinde ‘Şühûdü’l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi*, Sayı:44, Kış 2008, s. 25-44.
- Ünver, Yener ve Hakan Hakeri, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 13. Baskı, Ankara, Adalet Yayınevi, 2017.